

Наталя Місяк,
кандидат філологічних наук,
м. Херсон

Ще раз про наступність у навчанні

Заперечувати важливість такого принципу дидактики, як наступність, навряд чи хто буде. Проте практика, на жаль, свідчить про непоодинокі його порушення. Спроба визначитися на заняттях з української мови (за профілем спрямування) у причинах нерозуміння студентами правил побудови речень з дієприслівником або дієприслівниковим зворотом та незнання шляхів перебудови таких речень у разі наявності помилки в них призвела до вивчення питання наступності у формуванні знань і навичок щодо вживання названої дієслівної форми у мовленні.

Традиційно визнано: дієприслівник – особлива незмінювана форма дієслова, що називає додаткову дію і має граматичні ознаки дієслова та прислівника. Дієприслівнику властиві такі, наприклад, граматичні ознаки, що характеризують дієслово:

- доконаний // недоконаний вид (підписуючи – підписавши);
- зворотність (посміхатися – посміхаючись);
- здатність керувати словами (отримувати документ – отримуючи документ)

та інші.

Саме завдяки останньому – здатності керувати словами, тобто мати залежні слова – дієприслівник утворює із залежними словами дієприслівниковий зворот:

У реченні, у якому є дієприслівник, міститься інформація про дві дії – основну (її позначено дієсловом, функція якого – присудок) і додаткову (вона названа дієприслівником, що виконує функцію обставини). Це робить речення

більш інформативно навантаженим. У той же час наявність основної та додаткової дій (її ще називають супровідною) у межах одного речення обумовлює певні правила синтаксичної побудови такого речення. Оскільки основна дія виконується діячем - суб'єктом, що виражається формою називного відмінка, а додаткова дія відноситься до основної, то з такого співвідношення дій та суб'єкта випливає висновок: основна і додаткова дії повинні виконуватися одним діячем:

***Опанувавши** теоретичний матеріал, студент успішно **виконав** контрольну роботу.*

У цьому реченні діяч – суб'єкт студент стоїть у формі називного відмінка, виконуючи функцію підмета. Основна дія **виконав** і додаткова дія **опанувавши** відносяться до одного й того ж діяча, тому речення побудовано правильно.

***Працюючи** над документами слідства, у мене **виникла** думка про мотиви злочину.*

Суб'єкту дії думка приписується дія **виникла**, додаткова ж дія **працюючи** виконується іншим суб'єктом - я (у реченні додаток *у мене*). Таким чином, основна і додаткова дія виконуються різними суб'єктами - отже, речення побудовано неправильно.

Існує декілька варіантів редагування речень, що мають у своєму складі дієприслівник або дієприслівниковий зворот:

а) речення перебудовується на складнопідрядне, де підрядна частина – це трансформований дієприслівниковий зворот: *У мене виникла думка про мотиви злочину, коли я працював над документами слідства;*

б) речення трансформується в просте неускладнене : *Під час роботи над документами слідства в мене виникла думка про мотив злочину;*

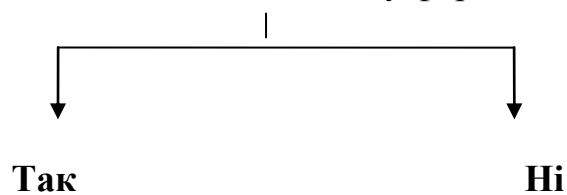
в) у реченні залишається дієприслівниковий зворот, але суб'єкт додаткової дії ставиться (або вводиться в речення) у формі називного відмінка: *Працюючи над документами слідства, я подумав про мотив злочину.*

Слід пам'ятати про те, що речення може бути односкладним особовим, де головний член у формі присудка виражає суб'єкт дії (*працюю* – закінчення є засобом вираження I особи однини, *працюєш* – II особи однини), тоді речення з дієприслівниковим зворотом буде правильним: *Готуючись до захисту, пам'ятаю про аргументи доказу.*

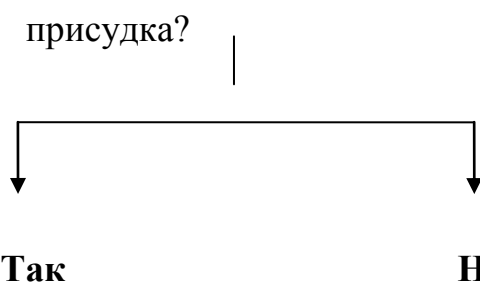
Дієприслівниковий зворот може ускладнювати і безособове речення: *Готуючись до захисту, треба пам'ятати про аргументи доказу.*

З огляду на зазначене вище можна визначити алгоритм (послідовність) роботи над реченням з дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом:

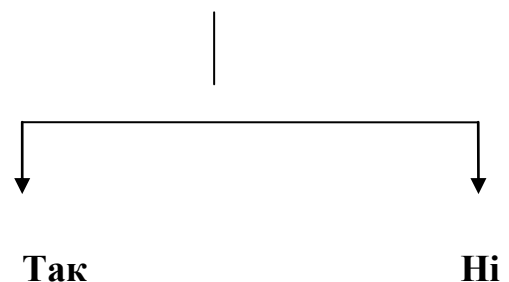
1. Чи є у реченні підмет, який стоїть у формі називного відмінка?

2. Чи є у реченні присудок, що виражає основну дію присудка?

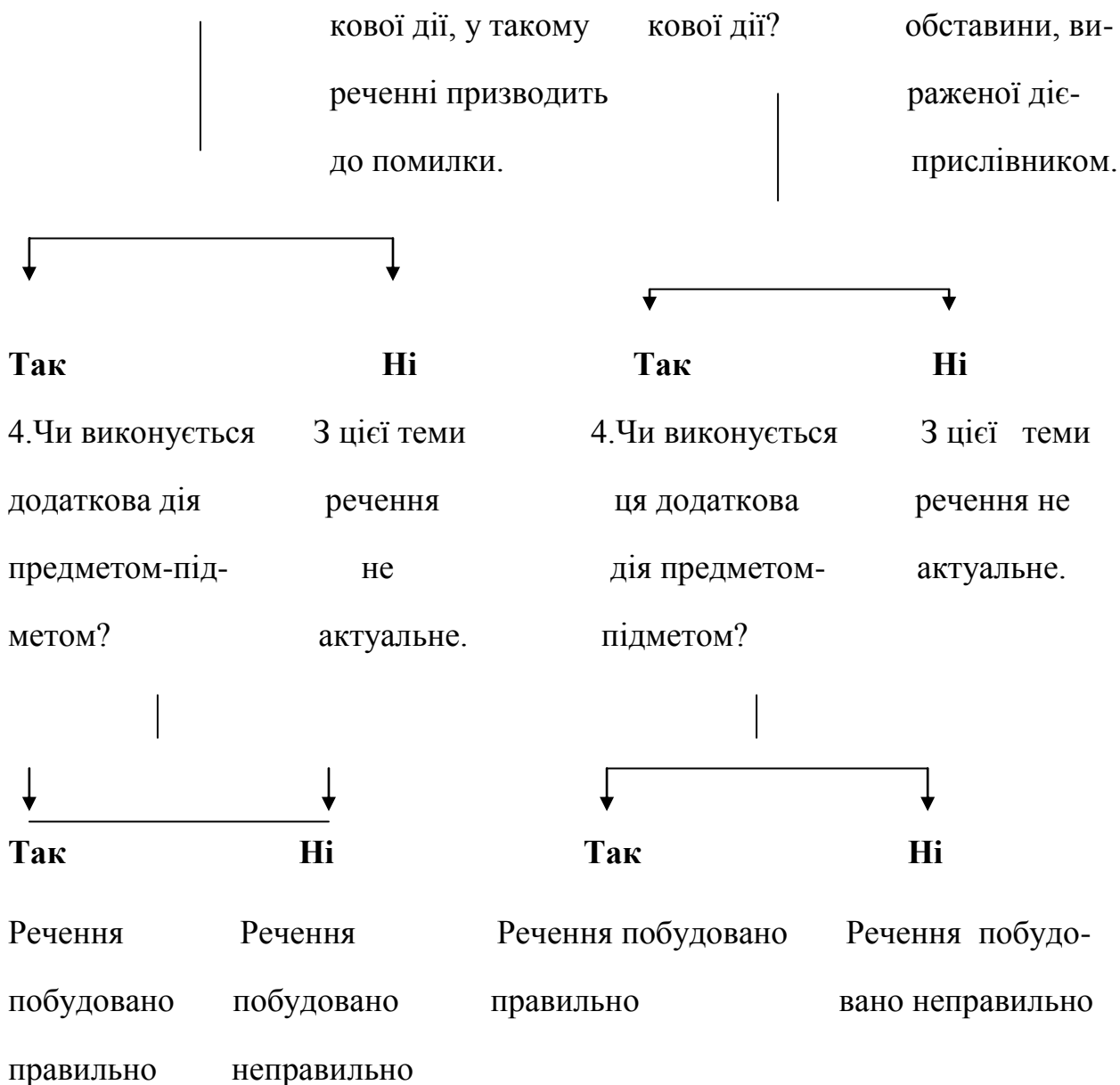

2. Чи є присудок в особовій формі дієслова?

3. Чи є в реченні обставина, виражена дієприслівником зі значенням додаткової дії? Таке речення неповне; обставина, виражена дієприслівником зі значенням додат-

3. Чи є в реченні обставина, виражена дієприслівником зі значенням додат- Це речення може бути безособовим, що припускає наявність

Безумовно, для учнів сьомих класів, які не вивчали односкладних речень, можна скористатися й більш простою схемою міркування: знайти підмет, присудок і обставину, виражену дієприслівником або дієприслівниковим зворотом; з'ясувати, чи виконується додаткова дія дієприслівника-обставини предметом – підметом, і зробити відповідні висновки. Але незалежно від шляхів пошуку відповіді на питання, чи правильно побудовано речення з дієприслівником, необхідно визначитися у співвіднесеності трьох компонентів: підмета, присудка – основної дії та обставини, вираженої дієприслівником – додаткової дії.

Саме на це звертають увагу автори сучасних навчальних посібників для вищих навчальних закладів (хоча треба визнати, що таких джерел з **потрібною нам інформацією** небагато):

1. „Особливістю вживання дієприслівників є їх неодмінний зв’язок із суб’єктом – виконавцем основної дії. Порушення такої співвіднесеності призводить до логіко-синтаксичних помилок” [3, с.209].

2. „Обов’язковою умовою вживання дієприслівникових зворотів є те, що дві дії, одна з яких виражена дієсловом – присудком, а інша дієприслівником, повинні здійснюватися однією особою. Помилки при вживанні дієприслівникових зворотів легко виправити, замінюючи їх на речення з обставинами. Наприклад:

Неправильно

Виступаючи, директором
порушена злободенна тема.

Правильно

Виступаючи, директор
торкнувся злободенної теми.”

[2, с. 280]

Щодо останнього зауваження (заміни), то слід не погодитися із запропонованим формулюванням: дієприслівник або дієприслівниковий зворот у реченні виконує функцію обставини, тому залишається незрозумілим твердження про заміну їх „на речення з обставинами”.

На жаль, навчальні посібники, за якими здійснюється опанування курсу „Українська мова (за профілем спрямування)” у вищих навчальних закладах, не пропонують інших шляхів редагування речень з помилковим уживанням дієприслівника, як і не пропонують прикладів такої роботи. А варто було б це зробити, зважаючи на те, що названий курс вивчається на всіх спеціальностях, тобто його опановують і студенти-нефілологи. Можливо, автори цих посібників розраховують на реалізацію принципу наступності між шкільною та вузівською програмою, що, до речі, й повинно бути. Проте аналіз шкільних підручників з української мови продемонстрував даремність таких сподівань.

Формуючи поняття про дієприслівник, автори підручників для 7 класу обов'язково акцентують увагу на значенні цієї дієслівної форми:

„Дієприслівником називається незмінна форма дієслова, яка, поєднуючи ознаки дієслова та прислівника, вказує на додаткову дію”

[6, с. 137]

(на наш погляд, точніше було б не вказує, а називає, оскільки вказувати - властивість займенника).

„Дієприслівник – це особлива незмінювана форма дієслова, що означає додаткову дію або стан і має граматичні ознаки дієслова та прислівника.

Дія, названа дієсловом – присудком і дієприслівником, виконується однією й тією ж особою або предметом – підметом” [7, с.48].

Як бачимо, автори другого процитованого шкільного підручника усвідомлюють необхідність підкреслити співвіднесеність підмета, з однієї сторони, і присудка – основної дії та обставини – додаткової дії, вираженої дієприслівником, з іншої сторони, для того, щоб семикласникам легше було виконати вправу на редагування, наприклад 158-у: прочитайте речення, складені п'ятикласниками. Чого не знали учні? Виправте помилки.

Столітній дуб зацікавив хлопців, перебуваючи на екскурсії.

І якщо самостійна робота над теоретичними відомостями допоможе учневі 7 класу з'ясувати, чого не знали п'ятикласники, то дозволимо висловити сумнів щодо спроможності семикласників без допомоги вчителя виправити помилку (та й ще не одним способом): 1) *Під час екскурсії хлопців зацікавив столітній дуб;* 2) *Коли хлопці перебували на екскурсії, їх зацікавив столітній дуб;* 3) *Перебуваючи на екскурсії, хлопці зацікавилися столітнім дубом.*

Ще свого часу М.Ломоносов відзначив необхідність зразків (зразкових текстів) для формування риторичних умінь; прикро, що ми забуваємо про це на сторінках підручників, коли, не пояснюючи, **як** можна виправити помилкове речення з дієприслівником, вимагаємо від учнів виконання вправ на редагування:

Прочитайте речення з учнівських творів. Знайдіть помилки в уживанні дієприслівникових зворотів і правильно побудуйте речення. Запишіть відредаговані речення.

1. Заходячи в кімнату, мати сиділа і ї читала книгу. 2. Слухаючи цей музичний твір, у мене виникло рішення вчитися грати на якомусь інструменті.

[6, вправа 259]

Недоречним, вважаємо, на уроці української мови в школі з російською мовою навчання відразу після правила про дієприслівник пропонувати вправу на виправлення помилкового використання цієї особливої форми дієслова:

Запишіть речення, виправивши помилки. Майте на увазі: додаткова дія, позначена дієприслівником, здійснюється тією ж самою особою чи предметом, що й основна дія, позначена дієсловом – присудком.

1. Повертаючись з лижної прогулянки, нас у дорозі застала снігова буря.

[1, вправа 112].

Відсутність попереднього порівняння мовних фактів, аналізу граматичних зв'язків трьох компонентів – суб'єкта дії, основної та додаткової дій, нарешті елементарної актуалізації знань з російської мови щодо теми уроку не буде сприяти позитивному трансферу.

На наш погляд, найбільш послідовну роботу над засвоєнням функціонування дієприслівника в мові пропонує І.П.Ющук у пробному підручнику з рідної мови для 7 класу [8]. Автор перш за все - через спостереження – демонструє 1) утворення дієприслівника від дієслівної основи; 2) умови заміни присудків – дієслів на дієприслівник; 3) зв'язок морфології із синтаксисом: підмет – суб'єкт, присудок – дієслово із значенням основної дії, обставина – дієприслівник із значенням додаткової дії; 4) умови, за яких неможлива заміна дієприслівником дієслова.

У процесі спостереження учні самі роблять висновки, виконуючи завдання :

Розгляньте приклади (знайдіть у них підмети й присудки) і визначте, за яких умов спосіб форму дієслова можна замінити дієприслівником, а за яких така заміна неможлива.

Речення без дієприслівників	Речення з дієприслівниками
1. Сніг розтав і взявся водою.	1. Сніг, розтаявши, взявся водою.
2. Біжать і дзюркочуть струмки.	2. Біжать, дзюркочучи, струмки.
3. Тане сніг, і біжать струмки.	3. Заміна неможлива.

[8, с .133]

Запропоновані І.П.Ющуком завдання для спостереження та вправи спрямовані на формування основних знань, необхідних для правильної побудови речень з дієприслівником, наприклад:

- Прочитайте речення, знайдіть у них підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками. Скажіть, яку дію називають дієприслівники – основну чи додаткову, другорядну порівняно з дією, названою дієсловами в спосібній формі.
І я пішов, прискорюючи крок, назустріч людям і навстріч світанню.
- ... знайдіть обставини, виражені дієприслівниками, й визначте присудки, до яких вони відносяться.
- Перепишіть речення; підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками, підкресліть.
- У тексті, де це можливо, присудки замініть обставинами, вираженими дієприслівниками.

- Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть у них обставини, виражені дієприслівниками, і визначте присудки, при яких вони називають другорядну дію.
- У поданих реченнях одне з дієслів, яке називає менш важливу, додаткову дію, подайте у формі дієприслівника недоконаного виду та інші завдання [8, с .133-135].

Отже, як бачимо, самі завдання сформульовані так і розташовані в такій послідовності, що в процесі роботи над дидактичним матеріалом учні побачать, як „працює” в реченні дієприслівник, від чого він залежить, з чим пов’язується - а це основні умови для засвоєння правила побудови речення, до складу якого він входить. Прикро, що автор підручника, підвівши учнів до розуміння функціонування дієприслівника, не завершив роботу вправою на пошуки помилкових речень та їх редагування. Але, думається, творчо працюючі вчителі, кому імпонує викладення матеріалу про дієприслівник І.П.Ющук (а воно наукове, логічне), зможуть дібрати відповідне завдання, адже такі вправи подаються в інших підручниках.

Автори найсучасніших навчальних посібників для вчителів [4,5], відчуваючи брак у міркуваннях щодо особливості функціонування дієприслівника в реченні, намагаються в процесі творчого спостереження над мовним матеріалом з’ясувати співвіднесеність трьох компонентів: підмета, присудка, обставини, що виражається дієприслівником:

- Записати текст. Знайти спочатку головні члени, а потім – слова, що вказують* на додаткову дію до основної.

Пояснити, на які питання відповідають слова, що вказують на додаткову дію?

Яку синтаксичну роль вони виконують? [4,с. 47]

* До речі, знову неправильно вживається слово „вказують”: дієприслівнику як формі дієслова властиве лексичне значення, а отже, його функція – називати.

На жаль, далі цих завдань нічого не пропонується для того, щоби підкреслити думку про умову правильної побудови речення з дієприслівником: головний член – підмет повинний виконувати і основну, і додаткову дію.

Говорячи про наступність в опануванні граматичних норм у вищих навчальних закладах, маємо на увазі можливість і необхідність спиратися насамперед на ті теоретичні знання та практичні навички, яких студенти набули відповідно до шкільної програми. Це, як відомо, дозволяє не дублювати матеріал, а отже, економити час, якого так бракує: на опанування дисципліни „Українська мова (за профілем спрямування)” відводиться 54 години (з урахуванням самостійної роботи); а якщо назвати, якими граматичними нормами повинні оволодіти студенти, то зрозумілим стає важливість питання про наступність у роботі над будь-якою нормою.

У статті ми порушили питання про наступність між школою та вищою ланкою освіти в процесі роботи лише над однією граматичною нормою і з'ясували, що:

- студенти, працюючи над побудовою речень з дієприслівниками, можуть спиратися на загальне поняття про дієприслівник, його ознаки та творення;
- на заняттях з української мови (за профілем спрямування) перед виконанням вправ на редагування помилкових речень з дієприслівником доречно активізувати знання про значення дієприслівника – називати додаткову до основної дію, знання про співвіднесеність трьох компонентів : підмета – суб'єкта, що повинний стояти у формі називного відмінка, присудка – дієслова, що називає основну дію, і обставини – дієприслівника зі значенням додаткової дії;

- шкільним підручникам бракує зразків або хоча б коротких коментарів щодо правил редагування речень з дієприслівником або дієприслівниковим зворотом; вишівські підручники з названого курсу також не пропонують шляхів редагування таких речень. Тому викладачеві вищого навчального закладу з метою економії часу доречно продемонструвати на прикладах можливі варіанти виправлення помилок – це дозволить студентам-нефілологам на практичному рівні усвідомити правила функціонування дієприслівника в реченні й уникнути помилок, уживаючи його в мовленні.

Необхідність роботи над опануванням описаної норми обумовлюється тим, що вона базується на морфолого-синтаксичних засадах дієприслівника як особливої форми дієслова, і через це не завжди розпізнається її порушення не тільки в усному мовленні, але й у письмовому, що взагалі неприпустимо: якщо усному мовленню притаманна спонтанність, то письмове мовлення більш виважене, продумане – отже, граматично оформлене. Проте помилкові речення зустрічаються навіть у посібниках, що мають на меті надати методичну допомогу вчителям [5]. Так, у матеріалі для вчителя після редагування речень автор, замінивши дієприслівник недоконаного виду *під їжджаючи* дієприслівником доконаного виду *під їхавши*, подає зразок: *Під їхавши до свого села, у мене злетіла бейсболка* [5, с.176], у якому залишається порушення граматичної норми.

Проведений нами аналіз довів, що викладачеві української мови, який працює зі студентами - нефілологами, необхідно добре орієнтуватися у матеріалі, викладеному на сторінках шкільних підручників, а укладачам навчальної програми курсу „Українська мова (за професійним спрямування)” – співвідносити обсяг матеріалу, що не вивчається в школі (досить тільки проаналізувати морфологічні та синтаксичні норми, представлені в текстах професійної спрямованості), та кількістю годин, відведених на його опанування.

Мова – це засіб комунікації, а тому володіти теоретичними відомостями про неї не означає володіти мовою.

Список використаної літератури:

1. Біляєв О.М., Пентилюк М.І., Симоненкова Л.М., Симоненкова Т.П. Українська мова. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання. – К.: Освіта, 2004.
2. Загнітко А.П., Данилюк І.Г. Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування. – Донецьк, 2004.
3. Мацюк З., Станкевич Н. Українська мова професійного спілкування. – К.: Каравела, 2005.
4. Омельчук С.А., Кумейська Н.В., Серeda Л.В., Чаловська М.В. Сучасний урок української мови в 7 класі. – Харків: Основа, 2007.
5. Омельчук С.А., Ляшкевич А.І., Чаловська М.В. Усі уроки української мови в 7 класі. – Харків: Основа, 2007.
6. Пентилюк М.І., Гайдаєнко І.В., Ляшкевич А.І., Омельчук С.А. Рідна мова. Підручник для 7 класу. – К.: Освіта, 2007.
7. Передрій Г.Р., Скуратівський Л.В., Шелехова Г.Т., Остаф Я.І. Рідна мова. Підручник для 7 класу. – К.: Освіта, 1994.
8. Ющук І.П. Рідна мова. Пробний підручник для 7 класу. – К.: Освіта, 1996.